

Research Paper

Historical study and analysis of the actions of Shah Abbas Safavid (996-1038 AH) in Mashhad and its impact on urban development

Rostam Saberifar*¹, Mojtaba Soltani Ahmadi², Ahmad Reza Motevali³

1. Associate Professor, Department of Geography and Urban Planning, Payam-e-Noor University, Tehran, Iran
2. Associate Professor, Department of Islamic history and civilization, Payam-e-Noor University, Tehran, Iran
3. Assistant Professor, Department of Islamic history and civilization, Payam-e-Noor University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

PP:70- 87

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *Economic Prosperity Political Unity Shah Abbas Mashhad Endogenous Development*

Abstract

Safavid rulers used the concept of religion in various ways. For this reason, religious symbols had great importance and value for them. Although the Safavid kings all believed in this and acted on it, Shah Abbas (996-1038 AH) was the most active of all. For him, Mashhad held a very important status and dignity. During the reign of Shah Abbas I (996–1038 AH / 1588–1629 AD), Mashhad experienced considerable growth and development, such that not only did it change the social structure of the city, but also caused a comprehensive shift in the overall policies and economic strategies of the Safavid state. This research, using a descriptive-analytical method, aims to answer the following essential questions :What influence did Shah Abbas I's policies have on the expansion and development of Mashhad ?Whether the evolution and development of Mashhad caused the endogenous development of Iran ? These findings show that after the Safavids' shift in their strategy from emphasizing Iraq's holy centers, the shrine of Imam Reza (AS) replaced them as the focus of attention, and to some extent, travel to Hejaz was influenced by it .This policy also prevented the outflow of currency from Iran .Development of internal trade routes, increased security, and civil construction planning brought considerable growth in economic exchange and production and public welfare—elevating Iran to a new level that reclaimed many privileges previously conceded to the Ottoman Empire.

Citation: Saberifar, R., Soltani Ahmadi, M., Motevali, A. (2025). **Historical study and analysis of the actions of Shah Abbas Safavid (996-1038 AH) in Mashhad and its impact on urban development.** *Geography(Regional Planning)*, 15(60), 70- 87

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.383278.4006

* **Corresponding author:** Rostam Saberifar, **Email:** r_saberifar@pnu.ac.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

With the rise of the Safavids and the formalization of Shiism in Iran, the status and importance of religious centers at home and abroad increased greatly. For this reason, the kings of this dynasty did not refrain from spending material and spiritual expenses on these centers, especially those that were under their political control and dominance. Meanwhile, Mashhad had a special position for political, religious, and social reasons. However, initially Mashhad did not have the same status and position to develop and progress as Karbala, Najaf, etc. in Iraq. During the reign of the first kings of this dynasty, especially King Tahmasp, the greatest amount of funding was allocated to the holy sites of Iraq. Although few steps were taken towards the development of Mashhad. However, even these small funds were spent on the development and reconstruction of the shrine, and the structural and economic changes in Mashhad were not very obvious. However, the same king ordered the preparation of a gold-plated shrine for the shrine of Imam Reza (AS), and this structure is known as the first metal shrine for the shrine of Imam Reza (AS). The sister of King Tahmasp also ordered that a gold window be made for this shrine. According to historical documents, this window was somehow installed in the place of the steel window (a place where people associate it). But the greatest transformation began when Shah Abbas came to power, and describing his actions is the main focus of the research, which will be discussed in detail below. In this way, an attempt is made to determine how Mashhad progressed and what its impact was on the entire country. This is a fundamental question that has received little attention so far, and this study aims to answer it to the best of its ability.

Methodology

This research, using a descriptive-analytical method, aims to answer the following essential questions: What influence did Shah Abbas I's policies have on the expansion and development of Mashhad? Whether the evolution and development of Mashhad caused the endogenous development of Iran?

Results and Discussion

Safavid rulers used the concept of religion in various ways. For this reason, religious symbols had great importance and value for them. Although the Safavid kings all believed in this and acted on it, Shah Abbas (996-1038 AH) was the most active of all. For him, Mashhad held a very important status and dignity. During the reign of Shah Abbas I (996–1038 AH / 1588–1629 AD), Mashhad experienced considerable growth and development, such that not only did it change the social structure of the city, but also caused a comprehensive shift in the overall policies and economic strategies of the Safavid state. These findings show that after the Safavids' shift in their strategy from emphasizing Iraq's holy centers, the shrine of Imam Reza (AS) replaced them as the focus of attention, and to some extent, travel to Hejaz was influenced by it. This policy also prevented the outflow of currency from Iran. Development of internal trade routes, increased security, and civil construction planning brought considerable growth in economic exchange and production and public welfare—elevating Iran to a new level that reclaimed many privileges previously conceded to the Ottoman Empire.

Conclusion

Unlike his contemporaries before and after him, Shah Abbas considered various aspects of the issue in his interventions in the city of Mashhad. For this reason, the final results have benefited the people of Mashhad in particular and the entire country in general. By creating a strong communication route, he made access to the Holy Shrine possible through the construction of a street. Despite the destruction of some of the buildings from the Timurid period, he did his best to keep the overall structure of the city intact. Shah Abbas utilized geometric principles, golden proportions, and the facades of the buildings in the development of the ancient courtyard. He tried to make the complex distinctive by creating a green path and open space in the dense fabric surrounding the shrine. In the social dimension, it occurred with the creation of the concept of urban zoning, by creating two upper and lower zones through the formation of the upper and lower streets. Conceptually, these categories were more prominent than the others: Associating

ideological concepts in the body of Safavid utopia; creating symbols that give identity to the city and create a sense of place through this; instilling sufficient security through the construction of straight and wide streets; embodying the characteristics of eternal

paradise in the body of four gardens with trees and a stream of water; personalizing, showing off and highlighting the holy shrine complex by strengthening the perspective and guiding the view through straight streets.

References

1. Afushtei Natanzi, M. (1971). *Naqavah al-Athar fi Dhikr al-Akhyar*, with the attention of Ehsan Eshraqi, Tehran, Book Translation and Publishing Company Publications. [In Persian].
2. Atardi, A. (1992). *History of Astan Quds Razavi*, Tehran, Atard. [In Persian].
3. Barthold, V. (1979). *Note on the Historical Geography of Iran*, translated by Hamzeh Sardadour, Tehran, Toos Publications. [In Persian]
4. Bastani-Parizi, M. E. (1983). *Politics and Economics in the Safavid Era*, Tehran, Safi Alishah Publications. [In Persian]
5. Chardin, J. (1996). *Chardin's Travels*, translated by Iqbal Naeemaei, Tehran, Toos Publications. [In Persian]
6. Dowlatshah Samarqandi (unpublished), edited by Edward Brown, with the help of Mohammad Abbasi, Tehran, Barani Publications. [In Persian].
7. Ehtesham Kaviani, M. (1975). *Shams al-Shamus or the History of Astan Quds Mashhad*, Astan Quds Razavi. [In Persian]
8. Etemad al-Saltaneh, M. H. (1983). *The Sun of the Sun*, with the attention of Timur Borhan Limudhi. Tehran, Cultural Center Publications. [In Persian]
9. Falsafi, N. (1998). *Life of Shah Abbas I*. Tehran, Scientific Publications. [In Persian].
10. Farhat, M. (2002). *Islamic piety and dynastic Legitimacy: The case of the Shrine of Ali ben Musa al-Rida in Mashhad. 10th-17th century* (phD). Harvard University.
11. Farhat, M. (2016). *Shu'I Piety and Dynastic Legitimacy: Mashhad Under th Early Safavid Shahs*. Harvard, Harvard University.
12. Fazel Bastami, K. (2014). *Firdaws al-Tawarikh*, edited and researched. Seyyed Hamid Seyidi, Gholamreza Parandeh, Ebrahim Arabpour, Mashhad, Astan Quds Razavi Research Foundation. [In Persian].
13. Ghadiani, A. (2005). *History of Iranian Culture and Civilization in the Safavid Period*. Tehran, Farhang Maktoob Publications. [In Persian].
14. Ghazi Ahmad, S. (1979). *Summary of the Chronicles*, edited by Ehsan Ishraqi. Tehran, Tehran University Press. [In Persian].
15. Hosseini, S. H. (2008). *Investigation of the Factors of the Rise and Development of the Holy City of Mashhad during the Safavid Period*. Farhang Magazine, Special Issue on History. 67. [In Persian].
16. Ibn Hawqal (1966). *The Image of the Earth*. translated by Dr. Jafar Shaar, Tehran: Iranian Cultural Foundation Publications. [In Persian].
17. Iqbal Ashtiani, A. (1996). *History of Iran*. Tehran, Khayyam Publications. [In Persian].
18. Izadi, H., (2012). *Safavid Shahs and Pilgrimage*, *Shiite Studies*, 10(39). [In Persian].
19. Khwandmir, G. (2001). *History of Habib al-Sir*. With the help of Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran, Khayyam. [In Persian].
20. Kiani, M. (1995). *Capitals of Iran*. Tehran, Cultural Heritage Organization Publications. [In Persian].
21. Krusinski, Y. (1984). *Travelogue*. Translated by Abdolrazzaq Donbali, Introduction and Corrections by Dr. Maryam Mirahmadi, Tehran: Toos Publications. [In Persian].
22. Mawer, C. (2011). *Shah 'Abbās and the Pilgrimage to Mashhad*. *Iran*, 49(1).
23. Modarres Razavi, M. (1999). *Yearbook of Events in Mashhad in the Fifth to Thirteenth Centuries*. Mashhad, Astan Quds Razavi Research Foundation. [In Persian].
24. Moghaddisi, A. (1982). *Ahsan-al-Taqaassim in the Knowledge of Regions*. Translated by Ali Naqi Manzwi, Tehran: Iranian Authors and Translators Company. [In Persian].

- 25.** Monjem Yazdi, M. (1987). Abbasi History or Mulla Jalal's Newspaper. (First edition), with the efforts of Seifollah Vahidnia, Tehran, Vahid Publications. . [In Persian].
- 26.** Navai, A. & Ghafarifard, A. (2009). History of Political, Social, Economic and Cultural Developments in Iran during the Safavid Era (Fifth edition). Tehran: Samt Publications. [In Persian].
- 27.** Oktaei, A. (1961). History of the Astan Quds Library, Astan Quds Letter, 7. [In Persian].
- 28.** Qasabian, M. (1998). History of Mashhad (From the Origin to the Beginning of the Afshari Period). Mashhad, Ansar Publications. [In Persian].
- 29.** Turkman, S. M. (1956/2003), Abbasid Philosopher with the Effort of Iraj Afshar. Amir Kabir Publications, Tehran. [In Persian].
- 30.** Zanganeh, E. (2007). History of the Great Mashhad. Mashhad, Khatre Publications [In Persian].

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۵، شماره ۶۰، پاییز ۱۴۰۴

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

بررسی و تحلیل تاریخی اقدامات شاه عباس صفوی (۹۹۶-۱۰۳۸ ق.) در مشهد و تاثیر آن بر توسعه شهری

رستم صابری فر* - دانشیار، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

مجتبی سلطانی احمدی - دانشیار، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

احمد رضا متولی - استادیار، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

چکیده

حاکمان صفوی از مقوله مذهب به اشکال مختلف بهره می‌بردند و به همین دلیل، نمادهای مذهبی برای آنها اهمیت و ارزش بسیار زیادی داشت. از همین‌رو، از همان ابتدا، تمرکز بر شهرهای مذهبی برای آنها جایگاه ویژه‌ای داشت. با وجود آن که شاهان صفوی همه به این موضوع باور داشتند و بر آن اساس عمل می‌کردند، شاه عباس (۹۹۶-۱۰۳۸ ق.) از همه فعال‌تر بود و برای او، مشهد مرتبه و شان بسیار مهمی داشت. در نتیجه، در دوره شاه عباس اول صفوی، مشهد رشد و توسعه غیر قابل باوری یافت. این تحول به قدری بود که نه تنها ساختار کالبدی و اجتماعی این شهر را کاملاً دگرگون نمود، بلکه به شکلی، کل سیاست و اقتصاد دولت صفوی را در مسیر دیگری قرار داد. به همین منظور، این تحقیق به شیوه توصیفی - تحلیلی، به انجام رسید تا به این سوالات اساسی پاسخ گوید: اقدامات شاه عباس اول چه تاثیری در گسترش و توسعه شهر مشهد داشت؟ و آیا تحول و توسعه این شهر، توسعه درونزای ایران را ممکن ساخت و یا خیر؟ نتایج نشان داد که با تغییر سیاست صفویان از توجه و تمرکز بر اماکن مذهبی عراق به سوی حرم مطهر امام رضا (ع)، مشهد تا حدودی جایگزین اماکن مقدس عراق شد و حتی حج و سفر به حجاز را هم تحت تاثیر قرارداد. این امر ضمن آن که از خروج سکه و طلا از کشور جلوگیری کرد، با توسعه مسیرهای ارتباطی داخلی و افزایش امنیت و رواج اقدامات عمرانی، مبادلات اقتصادی، تولیدی و رفاه بیشتر مردم ایران را به همراه آورد و دولت ایران را به سطحی از قدرت و توان رساند که بسیاری از امتیازاتی را که به دولت عثمانی واگذر کرده بود، بازپس گیرد.

اطلاعات مقاله

شماره صفحات: ۷۰-۸۷

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید

واژه‌های کلیدی:

مشهد، توسعه ایران، شاه عباس، رونق اقتصادی، وحدت سیاسی.

استناد: صابری فر، رستم؛ سلطانی احمدی، مجتبی و متولی، احمد رضا. (۱۴۰۴). بررسی و تحلیل تاریخی اقدامات شاه عباس صفوی

(۱۰۳۸-۹۹۶ ق.) در مشهد و تاثیر آن بر توسعه شهری، دوره ۱۵، شماره ۶۰، ۷۰-۸۷

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.531938.4291

* نویسنده مسئول: رستم صابری فر، پست الکترونیکی: r_saberifar@pnu.ac.ir

مقدمه

شهر مقدس مشهد در شمال شرقی ایران و در بین کوه‌های هزار مسجد و بینالود قرار دارد و نخستین شهر مذهبی و دومین شهر بزرگ ایران به شمار می‌رود. نام آن برگرفته از مکان شهادت امام رضا (ع) است و پیدایش و گسترش آن نیز مدیون وجود آرامگاه آن حضرت است. پس از شهادت امام رضا (ع) علاقه‌مندان و پیروانش با سکونت در اطراف آرامگاه ایشان، رفته رفته موجب افزایش جمعیت آن شدند. این مکان که در ابتدا به سناباد شهرت داشت و از توابع نوغان به شمار می‌رفت (ابن حوقل، ۱۳۴۵، ۱۶۳)، پس از توسعه، به مشهدالرضا (ع) شهرت یافت. مطابق اسناد موجود، نخستین بار، مقدسی، جغرافی‌دان قرن چهارم، واژه مشهد را به جای مرقد امام رضا (ع) مورد استفاده قرار داد (مقدسی، ۱۳۶۱، ۴۳۶). رشد مشهد تا قرن هفتم قمری به آرامی انجام پذیرفت، اما با تخریب شهر توس توسط مغولان و سپس هجوم و تخریب مجدد و گسترده آن توسط میرانشاه (۷۹۱ ق.) شماری از دولت مردان دلسوز در توسعه و رونق آن کوشیدند و با مهاجرت گروهی از مردم به شهر (خواندمیر، ۱۳۸۰، ۴۳۲/۲) مشهد، توسعه پرسرعتی را تجربه نمود. این شرایط همچنان در دوره‌های بعدی هم ادامه یافت، چرا که در دوره شاهرخ تیموری (حک. ۸۰۹-۸۵۰ ق.) اقدامات عمرانی بسیاری صورت گرفت که این شهر را به یک مرکز مهم مذهبی و سیاسی در شرق ایران بدل نمود و همین امر، گروه بیشتری از مردم را به سوی آن روانه ساخت. در واقع، اوج شهرت مشهد تا آن زمان، هنگامی بود که شاهرخ فرزند تیمور (۷۹۹ ق.) به حکومت خراسان منصوب شد و او هرات را که نزدیکترین فاصله به مشهد را داشت، به عنوان مقر حکومت خود انتخاب نمود. این موقعیت در سال ۸۰۷ ق. که شاهرخ رسماً بر تخت سلطنت کل ایران تکیه زده و مرکزیت حکومت ایران را از سمرقند به هرات منتقل نمود، شرایط بهتری در اختیار مشهد قرار داد. چرا که در این زمان این شهر، مرکزیت خراسان غربی را به دست آورد. این موقعیت، مشهد را به جایگاهی هم تراز با سمرقند رساند. در واقع، مشهد که تا آن زمان، معروفیتی نداشت، در مکاتبات و اسناد هم ردیف هرات و سمرقند معرفی می‌شد (سیدی، ۱۳۷۸: ۵۵).

با روی کار آمدن صفویان و رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران، جایگاه و اهمیت مراکز مذهبی داخل و خارج، بسیار بیشتر شد. به همین دلیل، پادشاهان این سلسله از صرف هزینه‌های مادی و معنوی در این مراکز، به خصوص مواردی که تحت کنترل و تسلط سیاسی آنها بود، فروگذار نکردند. در این میان، مشهد به دلیل سیاسی، مذهبی و اجتماعی، جایگاه ویژه‌ای داشت. اما، در ابتدا مشهد آن جایگاه و موقعیتی را نداشت که هم سنگ کربلا، نجف و ... در عراق توسعه و پیشرفت نماید. به عنوان مثال، در دوره پادشاهان نخست این سلسله، به ویژه شاه تهماسب، بیشترین اعتبارات به اماکن مقدسه عراق اختصاص می‌یافت. گرچه اقدامات اندکی هم در زمینه توسعه مشهد انجام شد. با این وجود، همین اعتبارات اندک هم صرف توسعه و بازسازی حرم می‌شد و تحولات ساختاری و اقتصادی مشهد چندان آشکار نبود. با این وجود، همین پادشاه، دستور داد که ضریح طلاکوبی را برای مرقد امام رضا (ع) آماده کنند و این ساخته به عنوان اولین ضریح فلزی حرم امام رضا (ع) شناخته می‌شود. خواهر شاه تهماسب نیز دستور داد که پنجره‌ای از طلا برای این حرم آماده گردد. طبق اسناد تاریخی این پنجره، به نوعی در محل پنجره فولاد (محلی که افراد به آن دخیل می‌بندند) نصب شده بود (قصابیان، ۱۳۷۷). اما بیشترین تحول زمانی آغاز گردید که شاه عباس روی کار آمد و تشریح اقدامات وی، تمرکز اصلی این پژوهش می‌باشد که در ادامه به تفصیل به آن اشاره می‌شود و از این طریق تلاش می‌گردد که مشخص شود مشهد چگونه مسیر پیشرفت را طی نمود و اثر آن بر کل کشور چه بود؟ این پرسشی اساسی است که تاکنون کمتر بدان توجه نشده و این بررسی قصد دارد در حد توان به آن پاسخ گوید.

پیشینه و ضرورت انجام تحقیق

تاکنون آثار متعددی در باره شهر مشهد انتشار یافته، اما اثری که به صورت ویژه به اقدامات یا تاثیر عملکرد شاه عباس در این شهر بپردازد، یافت نشد. شاید از مهمترین تالیفاتی که به شکل غیرمستقیم به این مقوله پرداخته‌اند، بتوان به آثار زیر اشاره نمود.

می فرحت^۱، از جمله پرکارترین محققان در این حوزه است. او نخستین بار مباحث مربوط به اثر و نفوذ شاهان صفوی را در رساله دکتری خود (۲۰۰۲) مطرح نمود و نقش حرم امام رضا (ع) را مهمترین عامل مشروعیت بخشی به سلسله صفوی^۲ معرفی کرد. فرحت، بعدها مطالعات خود را در این زمینه گسترش داد و بررسی‌هایی چون تقدس شیعی و مشروعیت سلسله‌ای: مشهد در زمان شاهان اولیه صفوی^۳ (۲۰۱۶) و ... را هم منتشر نمود. کارولین ماور^۴ (۲۰۱۱) هم از جمله محققانی است که پژوهش‌هایی را در این زمینه به انجام رساند. گرچه تمرکز اصلی او بر سفرهای زیارتی شاه عباس بود و کمتر به اقدامات عمرانی وی در مشهد توجه و التفات نشان داد. وی در مقاله‌ای در همین زمینه^۵ تلاش کرد عظمت سفر پیاده شاه عباس و نحوه اندازه‌گیری طول این مسیر را نشان داده و برای تایید این اطلاعات از داده‌های ماهواره‌ای بهره‌برداری نمود.

اغلب تحقیقات صورت گرفته در این زمینه، به دوره معاصر اختصاص دارد. در میان این آثار، می‌توان به مقاله‌ای اشاره کرد که تحت عنوان *بررسی عوامل اعتلا و توسعه شهر مقدس مشهد طی دوره صفویه توسط سید هاشم حسینی*، تهیه و تدوین شده است. در این بررسی، اطلاعات زیادی در باره مشهد عصر صفوی ارائه شده است (حسینی، ۱۳۸۷، ۹۳-۱۱۶). با همه ارزشمندی این سند، اقدامات شاه عباس در این کلانشهر مذهبی به تفصیل نیامده است. یکی دیگر از پژوهش‌ها، تحقیقی تحت عنوان *سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام رضا (ع)* است که به قلم زهرا طلایی به رشته تحریر درآمده است. در این بررسی نیز همه دوران صفوی بررسی شده و تنها اختصاص به شاه عباس ندارد. تحقیق دیگر مقاله‌ای است با عنوان «شاهان صفوی و زیارت» که به وسیله حسین ایزدی (۱۳۹۱) تالیف شده و همان‌طور که از نام آن بر می‌آید باز هم به همه شاهان صفوی مربوط بوده و از معرفی اختصاصی و تفصیلی فعالیت‌های شاه عباس به خصوص در مشهد، خبری نیست. علاوه بر آن، در هیچ تحقیقی تاثیر توسعه مشهد بر رونق اقتصاد، تجارت و حتی امنیت ایران مورد توجه و بررسی قرار نگرفته است. با توجه به شرح بیان شده، ضرورت داشت که مشخص گردد، سهم شاه عباس در میان حکام صفوی در توسعه شهر مذهبی مشهد چقدر بوده و این شهر را به چه سمت و سویی هدایت نموده و آیا این اقدامات توانسته است در توسعه کلی ایران اثربخش باشد و یا خیر؟ همان‌طور که مشاهده می‌شود در تحقیقات قبلی یا شهر مشهد مورد توجه نبوده و یا این که فعالیت‌های همه شاهان صفوی در این شهر مدنظر بوده است. با توجه به این که اقدامات شاه عباس در این شهر شاخص و بسیار اثرگذار بوده است، ضرورت داشت تا تحقیقی مستقل در این زمینه به انجام برسد.

علل توجه شاه عباس به مشهد

زمانی که حاکمان صفوی همه تلاش و فعالیت خود را بر عمران و آبادی اماکن مقدسه کشور عراق گذاشته بودند و از این طریق ضمن کسب اعتبار مذهبی مناسب در نزد علما و مردم عادی، ثروت و مکتب فراوانی (از طریق فروش قبر، مهر نماز و خاک متبرک کربلا و عوارض گمرگی که بر ورود و خروج کالا می‌بستند) هم به چنگ می‌آوردند، انگیزه دینی و دنیوی چندانی برای توجه به داخل کشور حتی در ارتباط با شهر مقدسی مثل مشهد نداشتند. اما با بروز تحولاتی که به خروج شهرهای مذهبی عراق از دست دولت صفوی منجر شد و حضور زوار ایرانی به نوعی درآمدهای دولت رقیب (امپراطوری عثمانی) را افزایش می‌داد، آنها دست به تدبیری زیرکانه زدند. به این ترتیب که نه تنها برای بازگشت اعتبار مذهبی، بلکه برای حفظ مرزهای شرقی، چاره‌ای جز عمران و

1. May Farhat

2. Islamic piety and dynastic Legitimacy: The case of the Shrine of Ali ben Musa al-Rida in Mashhad

3. Shu'I Piety and Dynastic Legitimacy: Mashhad Under th Early Safavid Shahs

4. Caroline Mawer

5. Shah 'Abbās and the Pilgrimage to Mashhad

آبادی مشهد در لوای عمران و آبادانی حرم مطهر امام رضا(ع) ندیدند. بدین ترتیب، انگیزه‌های سیاسی، مذهبی و ... سبب شد که مشهد در کانون توجه شاهان صفوی به خصوص شاه عباس قرارگیرد. برای آن که برخی از این انگیزه‌ها به‌طور دقیق‌تر تبیین شود، در ادامه به میزان اثرگذاری و نحوه توجه به برخی از این موارد اشاره می‌شود.

انگیزه‌های مذهبی

با وجود آن که در ارتباط با دلایل توجه و تاکید دولت صفوی به دین و به خصوص مذهب شیعه، روایت‌های مورد وثوق چندانی وجود ندارد، اما واقعیت آن است که بزرگ‌ترین تحولی که این دولت در ایران ایجاد نمود، رسمیت دادن مذهب شیعه در این کشور بود. پادشاهان صفوی، برای گسترش این مذهب، همت و تلاش وافری از خود نشان دادند. در این راستا، علاوه بر توجه به بزرگان و عالمان مذهب شیعه، به اماکن مقدس شیعی نیز عنایت ویژه‌ای معطوف می‌داشتند. دولت‌مردان صفوی، تشیع را پشتوانه‌ای برای حمایت از خود قرار داده و از این طریق، علاوه بر حمایت مردمی، پشتیبانی و حمایت علما را هم به دست می‌آوردند. آنان ابتدا به اصلی‌ترین مراکز شیعی یعنی حرم مطهر امام حسین، حضرت علی و سایر ائمه که در عراق مدفون بودند، توجه و تاکید داشتند. اما زمانی که به نوعی دستشان از این بخش کوتاه شد، چاره‌ای جز توجه به منابع و زمین‌های موجود در داخل کشور نیافتند. به این ترتیب، آنان با اهمیت دادن به زیارت آرامگاه امام رضا(ع)، توسعه و آبادانی آن را به عنوان کانون اتحاد و پیوستگی ایرانیان مدنظر قرار دادند. اقدامات عمرانی در شهر مشهد و بازسازی و توسعه حرم مطهر رضوی را می‌توان در راستای همین سیاست تبیین نمود. شاید نشود گفت که تا آخرین روزهای حکومت صفوی تردیدی در ارتباط با توسعه و گسترش مشهد و حرم مطهر امام رضا(ع) وجود داشته و بتوان فردی از شاهان صفوی را پیدا نمود که این دغدغه را نداشته‌باشد، اما در این میان شاه عباس(۹۷۸-۱۰۳۸ق.) وضعیتی کاملا استثنایی داشت. وی که سال‌های کودکی تا جوانی را در خراسان گذرانده بود و شاید به همین دلیل، مراسم تاجگذاریش در کوهسنگی مشهد انجام شد(قاضی احمد، ۱۳۵۹، ۷۹۳/۲؛ فلسفی، ۱۳۶۹، ۸۵۹/۳). در واقع، مهر و علاقه وی به امام رضا(ع) بسیار ویژه بود. حتی اسناد بسیاری وجود دارد که او پادشاهی خود را مرهون عنایات حضرت رضا می‌دانست و به پاس همین عنایات بود که مستمرا به شکل سواره و پیاده به مشهد عزیمت می‌کرد(ترکمان، ۱۳۷۷، ۱۳۷۲/۲-۱۳۹۰؛ فلسفی، ۱۳۶۹، ۸۶۳/۳-۸۵۹). اعتقادات سفت و سخت او به مذهب(نوایی و غفاری، ۱۳۸۸، ۲۲۱) و باور عمیقی که به عنایات امام رضا(ع) داشت، سبب گشت که او در سال ۱۰۱۰ق. مسافت بین اصفهان تا شهر مشهد را به صورت پیاده در طی ۲۸ روز بپیماید. وی به این هم بسنده نکرده و بعد از آن، مدتی را در حرم معتکف شده و اقدامات متعددی را به عمل آورد تا به نوعی شکرگزار عنایتی باشد که به او از طرف خداوند، اعطا شده‌است(ترکمان، ۱۳۷۷، ۱۳۸۰/۲). البته که سفرهای شاه عباس به مشهد به همان یک بار سفر پیاده ختم نشده و او به کرات به این شهر رفت و آمد داشت و گروهی از مورخان و نویسندگان تعداد سفرهای او را بیش از تمام شاهان صفوی عنوان نموده و اسنادی در دست است که تعداد این سفرها را بیش از یک بار عنوان نموده‌اند. سفرهایی که در هر بار تکرار آن، بخشی از تحولات اقتصادی، اجتماعی و مذهبی مشهد و کل مسیرهای منتهی به این شهر را رقم زد. او ضمن ساخت و آماده‌سازی کاروانسراها، مسیرهای تردد، تامین امنیت لازم و ... اقدامات فرهنگی چون تشویق شعرا به سرودن شعر در باره زیارت، ترویج احادیثی در باره ثواب و فضیلت زیارت امام رضا(ع) و نیز تاکید علما بر این امر را مدنظر داشت(ایزدی، ۱۳۹۱، ۱۳۱-۱۵۲). در واقع، شاه عباس صفوی، تنها به سخنرانی و هزینه کرد اعتبارات اکتفا نکرد و همه شرایط را برای رسیدن شهر مشهد به جایگاهی در حد و اندازه نجف، کربلا، کاظمین و ... مهیا نمود. گرچه در کنار این اقدامات، هیچگاه از فکر دستیابی به اماکن مقدسه عراق هم دست برنداشت و همین امر هم باعث شد که وی در سال ۱۰۳۲ق. بخش زیادی از این امکان را به زیر سلطه خود درآورد(اقبال آشتیانی، ۱۳۷۵، ۶۸۱).

انگیزهای تجاری، اقتصادی و سیاسی

مشهد در دوره‌های قبل از صفویه هم شهر نسبتاً آبادی به نظر می‌رسید. به عنوان مثال، عطاردی می‌نویسد، در قرن سوم و چهارم هجری سه گروه در مشهد اقامت داشتند که علما، خادمان روضه مبارکه و افرادی بودند که برای کسب و کار به آنجا رفته و حوائج ساکنان و زائران را برآورده می‌کردند (عطاردی، ۱۳۷۱: ۶۲۸)؛ اما ارجحیتی نسبت به سایر شهرهای ایران نداشت. به خصوص که دولت صفوی همیشه نگران غرب و فعالیت امپراطوری عثمانی بود، توجه چندانی به مشهد نداشت و ناامنی ناشی از هجوم اقوام بیابان‌نشین شرق و شمال شرق، این شهر را دچار افول نموده بود. شاید یکی از عواملی که شاه عباس را نسبت به مشهد و خراسان حساس نمود و او تصمیم گرفت، شرایط این بخش از کشور را سر و سامانی بدهد، هجوم ازبک‌ها به این شهر بود. مطابق اسناد، در سال ۹۹۸ ق. (زمان شاه‌عباس)، عبدالؤمن خان ازبک حاکم بلخ به مشهد حمله کرد و مدت چهار ماه شهر را در محاصره داشت و عاقبت آن را به تصرف درآورد، روضه منوره را غارت کرد و گروه کثیری از سکنه را به قتل رساند (ترکمان، ۱۳۳۵: ۴۱۳). اما دلایل دیگری هم در این ارتباط حائز توجه هستند. شاه عباس علاوه بر کسب درآمد از طریق کشاورزی و معادن، به تجارت داخلی و خارجی نیز توجه ویژه‌ای داشت و آن را مهم‌ترین عامل ثروتمندی و آبادانی کشور تلقی می‌کرد (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲، ۹۶). شاردن ضمن تحسین روابط بازرگانی دوره صفوی، اشاره می‌کند که بازرگانان ایرانی در تمام نقاط از سوئد گرفته تا چین، نماینده دارند و در حال تجارت هستند (شاردن، ۱۳۷۵: ۳۶۴).

شاه عباس برای توسعه تجارت، تلاش بسیار کرد. بازسازی و یا ایجاد راه‌های ارتباطی و همچنین ساخت کاروانسراهای بسیار و برقراری امنیت در همه مسیرها برای تسهیل در کار ارتباطات و به علاوه احداث بازارهای سرپوشیده در بسیاری از شهرهای ایران (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲، ۱۰۲ و ۱۰۸؛ سیوری، ۱۳۷۹، ۱۸۷-۱۹۰)، تنها بخشی از تلاش‌های وی برای گسترش بازرگانی و رونق اقتصادی بود. این سیاست کلی شاه در سراسر کشور اعمال می‌شد، اما وی نگاه ویژه‌ای به مشهد داشت، چنان که جاده‌ای بین اصفهان، مشهد و هرات ایجاد کرد که تاثیر مهمی در توسعه بازرگانی و اقتصاد و در کل توسعه شهرهای مورد اشاره داشت (کیانی، ۱۳۷۴، ۶۲۷). در پی این سیاست اقتصادی بود که شاه صفوی تلاش کرد تا با اقدامات عمرانی و فرهنگی در مشهد برای جلب زائران، از خروج سکه‌های طلا و پول به سمت اماکن مذهبی تحت تسلط عثمانی بکاهد (طاهرنیا، ۱۳۷۶، ۱۰۸). همان‌طور که پیش از این بیان شد، سفرهای چند ماهه زائران ایرانی به عتبات عالیات در عراق و همچنین مکه و مدینه، گذشته از مبالغی که صرف ره توشه سفر و اسکان و به علاوه پرداخت نذورات می‌شد، سکه‌هایی نیز باید به عنوان حق گمرکی به عثمانی‌ها پرداخت می‌کردند. در واقع، سکه‌هایی که باید صرف تجهیز و تقویت سپاهیان داخلی برای مقابله با دشمن سرسخت صفویان (عثمانی) می‌شد، بدین طریق در اختیار خود دشمن قرار گرفته و در نهایت علیه ایران مورد استفاده قرار می‌گرفت. از این‌رو، شاه صفوی با یک سلسله اقدامات فرهنگی و عمرانی و حتی افزایش هزینه خروج از کشور، تلاش کرد تا ایرانیان به جای رفتن به عراق و حجاز، روانه مشهد شده و سکه‌ها را در داخل کشور هزینه کنند (کروسینسکی، ۱۳۶۳، ۲۵؛ ایزدی، ۱۳۹۱، ۱۳۱-۱۵۲). البته که مشهد هم قابلیت‌های مختلف محیطی، اجتماعی و فرهنگی لازم را داشت و به خوبی توانست جایگزین مناسبی برای گزینه‌های قبلی به حساب آید.

به‌طور کلی و در یک نگاه وسیع‌تر، می‌توان ادعا کرد که شاه عباس صفوی قصد داشت تا با اهمیت دادن به مشهد و توجه زائران و مسافران به این شهر، علاوه بر ممانعت از خروج پول از کشور، خلأ ناشی از عدم دسترسی یا دسترسی نه چندان آسان به اماکن مقدس شیعی و اسلامی را پر کند و فشارهای ناشی از سرشکستگی در مقابل دشمن قدرتمندی چون امپراطوری عثمانی که به زور شمشیر اماکن مقدسه عراق را از صفویان گرفته بود، کاهش دهد. مجموعه این شرایط باعث شد که نه تنها بن‌بستی که در

ارتباط با غرب به وجود آمده بود، از طریق مرزهای شرقی جبران شود، بلکه شاه صفوی با شکست از یک‌ها در شرق، این اعتماد به نفس را پیدا نماید که به نیروهای عثمانی حمله‌ور شده و پیروزی‌های قابل ملاحظه‌ای در این ارتباط به دست آورد و با تسهیل راه‌های تجاری و امنیتی که در داخل ایجاد کرده بود، اعتبار تجاری، سیاسی و فرهنگی از دست رفته را احیا نماید. گرچه همه این افتخارات به دلیل بی‌کفایتی شاهان بعدی و حمله محمود افغان به ایران، به کلی نیست و نابود شد.

اقدامات شاه عباس صفوی در مشهد

همان‌طور که بیان شد، شاه عباس صفوی اقدامات مهم و قابل توجهی برای گسترش و توسعه مشهد مقدس انجام داد که تا آن زمان بی‌سابقه به نظر می‌رسید. برخی از این اقدامات در حرم مطهر رضوی و تعدادی دیگر در خارج از حرم و در عرصه شهر و حتی مسیرهای منتهی به مشهد انجام گرفت. اقدامات داخل یا بیرون حرم رضوی، نتیجه‌ای مشترک داشت و گسترش و توسعه شهر و افزایش جمعیت ساکن و مسافر و به طور کلی رونق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مشهد و حتی کل منطقه را به همراه آورد. از جمله اقدامات عمرانی و اجتماعی شاه عباس در مشهد به موارد زیر می‌توان اشاره نمود.

الف- فعالیت‌های اصلی در حرم مطهر رضوی

حرم مطهر امام رضا(ع) تا دوره سلطنت شاه عباس، تنها یک صحن کوچک (صحن عتیق) داشت که توسط امیر علیشیر نوایی ساخته شده بود. شاه عباس به بازسازی و گسترش این صحن که در شمال حرم مطهر قرار داشت، اقدام کرد. صحن مذکور از طرف شرق گسترش داده شد و علاوه بر بازسازی ایوان امیر علیشیر نوایی، سه ایوان دیگر نیز برای این صحن طراحی و ساخته شد (ترکمان، ۱۳۷۷، ۱۴۰۸/۲). نکته قابل توجه‌تر آن که ایوان‌ها با کاشی‌های رنگارنگ و معرق و با خطوط و نقوش زیبا آراسته و تزئین شده بودند (عطاردی، ۱۳۷۱، ۲۰۸). این شاه هوشمند و مبتکر تنها به امور مقدسه و عبادی توجه نداشت، بلکه تقویت جاذبه‌های حرم و اماکن مقدسه را هم مهم تلقی نموده و به همین دلیل، دستور داد در میانه صحن، حوضی با فواره ساخته شود تا زیبایی و جذبه‌های دینی و عرفانی را با هم درآمیزد (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ۲۱۸).

البته که شاه صفوی صرفاً به جزئیات طراحی و رنگ‌آمیز توجه نداشته و از هر ابزاری برای تاثیرپذیری بیشتر حرم مطهر بر زائران و مسافران بهره‌برداری می‌کرد. یکی از اقدامات وی آن بود که گنبد اصلی حرم مطهر امام رضا(ع) را با خشت‌های طلا پوشاند. ظاهراً این طلاها از همان پس‌اندازی بود که به خاطر جلوگیری از خروج زائران به سمت عراق و حجاز و در سال ۱۰۱۶ ق. به دست آمده بود. در کنار همین اقدامات، شاه عباس دستور داد کتیبه‌های ساقه‌های گنبد نیز با خط ثلث و با رنگ طلایی توسط هنرمند مشهور آن دوره، علیرضا عباسی تزئین گردیده و زیبایی ویژه‌ای پیدا نماید (ترکمان، ۱۳۷۷، ۱۴۲۰/۲). اقداماتی که باز هم بر جلوه‌های زیباشناسانه این گنبد و بارگاه اضافه نمود و چون در جلب زائران و مسافران بیشتر می‌افزود، در توسعه و عمران شهر هم تأثیرات فراوانی برجای گذاشت.

شاه عباس از کوچک‌ترین جزئیات هم به سادگی نمی‌گذشت. به عنوان نمونه، وی دستور داد صندوق چوبی بسیار گرانبهایی با تزئینات هنری بسیار در بالای قبر مطهر امام نصب گردد. روی این صندوق ورقه‌هایی از طلای منقش و میخ‌هایی از همین جنس قرار گرفته بود. در کنار این تزئینات، کتیبه‌های قرآنی به خط علیرضا عباسی هم به چشم می‌خورد. صندوق مورد اشاره به قدری جلوه و جلا داشت که تقریباً همه مردم آن را می‌شناختند و در اسناد و مدارک مربوط به آن دوره با عنوان صندوق عباسی معرفی شده‌است. او تنها به همین موارد اکتفا نکرده و دستور داد، نصب درهای مرصع به جواهرات گرانبها، در ورودی‌های اصلی انجام گردد. علاوه بر آن، قندیل‌های طلا و نقره، اهداء ظروف چینی و فرش‌های گرانبها (منجم، یزدی، ۱۳۶۶، ۱۴۵) و ایجاد بیوتات،

شربت‌خانه، مطبخ و هزاران عنصر ریز و درشت دیگر را مورد بهره‌برداری قرار داد تا نه تنها شکوه و عظمت حرم مطهر را به رخ بکشد، بلکه رفاه و آسایش زوار و مسافران را هم فراهم آورد.

از آنجا که مدیریت و اداره چنین مجموعه عظیمی، نیازمند مدیری مدبر بود، شاه عباس از این امر هم غافل نشد. به همین منظور، غازی سلطان تربیتی را به عنوان متولی و میرمحمد جعفر و ملا محمد کاظم را به عنوان مدرسان آستان قدس تعیین کرد و به علاوه منصب خادم‌باشی‌گری آستان قدس را به عنوان منصبی مهم برای خود محفوظ نگاه داشت (اسکندر بیگ منشی، ۱۳۷۷، ۱۲۲۰/۲). از دیگر اقدامات مهم این دوره، تاسیس کتابخانه آستان قدس رضوی بود. تاریخ تاسیس کتابخانه آستان قدس رضوی به قرن‌ها پیش از صفویان و به احتمال زیاد به نیمه نخست قرن ۴ قمری بر می‌گردد، اما با حملات ازبک‌ها به مشهد، این کتابخانه به تاراج رفت (ترکمان، ۱۳۷۷، ۴۱۳/۱). شاه عباس با همراهی شیخ بهایی به گردآوری کتاب‌های غارت شده و تاسیس مجدد کتابخانه اقدام کرد (قزوینی، ۱۳۳۲، ۲۳۱؛ احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴، ۲۹۸) همچنین شاه، کتاب‌هایی در موضوعات مختلف به عربی و فارسی که در دارالسلطنه اصفهان داشت را وقف این کتابخانه نمود (ترکمان، ۱۳۷۷، ۷۶۱/۱؛ فاضل بسطامی، ۱۳۹۳، ۸۹). تاسیس کتابخانه پیامدهای مثبت فراوانی داشت. این مجموعه، علاوه بر جذب علما و طلاب علوم دینی، فعالیت مدارس متعددی را در پیرامون حرم و در مجموع کل شهر موجب شد (طالایی، ۱۳۹۷، ۱۲۹-۱۵۲).

کتابخانه نه تنها مراجعان و محققان فراوانی به خود جلب و جذب نمود، بلکه مجموعه‌ای از مشاغل و عناوین داخلی را هم باعث شد. به عنوان نمونه، کتابدار، مصحح، مترجم، صحاف و ... از آن جمله بودند. به خصوص برخی از مشاغل نیازمند فرمان، حقوق و مزایا بود که در این بین کتابدار اصلی و مدیر کتابخانه اهمیت ویژه‌ای داشت که آن هم، در همین زمان انجام شد و از آن پس به فرمان شاه، یکی از علمای برجسته به عنوان خازن‌الکتب منصوب می‌شد (اوکتایی، ۱۳۴۰، ۵۵-۵۹). شاه عباس، ساختار اداری اداره حرم رضوی را ساماندهی مجدد و دقیقی نمود. به طوری که در این دوره، حقوق خدام، مدرسان و حفاظ و سایر خدمتکاران به طور دقیق تعیین و به موقع پرداخت می‌شد (ترکمان، ۱۳۵۰، ۵۷۶/۲؛ مدرس رضوی، ۱۳۷۸، ۸۷).

فراهم نمودن امکانات، تجهیزات و تاسیسات متعدد و فراوان برای حرم مطهر امام رضا(ع) به طور خاص و شهر مشهد به طور کل، نیازمند تبلیغ و ترویج سفر به این مکان مقدس بود. به همین دلیل، شاه عباس اولین نفری بود که اهمیت و جایگاه این مکان را مد نظر قرار داد. نخستین و مهم‌ترین اقدام او در این حوزه خاص، انجام سفرهای مکرر به این شهر و حرم مطهر امام رضا(ع) بود. همان‌طور که بیان شد، او بیش از هر شاه صفوی به این شهر سفر نمود که مشهورترین آن، سفری بود که با پای پیاده انجام شد و تاثیر غیرقابل وصفی بر درباریان و سایر مردم گذاشت. شاید مهم‌ترین و اساسی‌ترین تبلیغ در این زمینه، دادن عنوان مشهدی به کسانی بود که به زیارت آرامگاه امام رضا (ع) می‌آمدند. در کنار این اقدامات نمادین، او فعالیت‌های متعدد دیگری را هم تشویق و ترویج نمود. به طور مشخص شاه عباس امور مرتبط با خادمی در حرم مطهر امام رضا(ع) مانند روشن و خاموش کردن شمع‌ها، جارو کشیدن فرش‌ها، وقف یا اهداء املاک و اموال و ... را تشویق و ترویج نمود و در بسیاری از این امور، خود اولین فرد و پیشقدم همه بود (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ۲۳۸-۲۳۹ و ۳۲۸-۳۲۹).

ب- اقدامات بیرون از حرم مطهر رضوی

در دوره تیموری، امیر علیشیر نوایی جریان آب چشمه گیلاس در نزدیکی شهر تابران توس را به شهر مشهد منتقل کرد. این چشمه از منابع آبی بزرگ و مشهور دشت توس بود که در سده‌های قبل، آبی زلال، گوارا و فراوان داشت و آب زراعت و شرب بخشی از شهر تابران توس و پیرامون آن را تامین می‌کرد. دولت‌شاه سمرقندی که خود معاصر با نوایی بود، آن را احسانی بزرگ معرفی کرده‌است (دولت‌شاه سمرقندی، بی‌تا، ۵۷۱). این منبع آبی تا مدت‌ها نیاز مردم و زائران را تامین می‌کرد. اما با روی کار آمدن حکومت صفوی، شهر مقدس مشهد مورد توجه خاص حکومت قرار گرفت و در نتیجه دارای جمعیت فزاینده‌ای شد. در این شرایط،

یکی از مشکلات عمده آن، کمبود منابع آبی بود. این کمبود چنان زیاد می‌نمود که افراد و نویسندگان زیادی به آن اشاره نموده‌اند. به عنوان نمونه، در یکی از همین منابع، عنوان شده است که ساکنان مشهد مقدس معلی و زوار روضه متبرکه از قلت آب در عذاب بودند (ترکمان، ۱۳۷۷، ۱۴۰۹/۲). این کمبودها از نگاه شاه تزیین به دور نماند و شاه عباس اول در سفر سال ۱۰۱۶ ق. به مشهد، در صدد رفع و رجوع آن برآمد. به این منظور، او دستور داد تا آب چشمه گیلاس را از صاحبان آن خریداری و همچنین بخشی از آب رودخانه کشف رود را هم به مشهد انتقال دهند و آن را وقف آستان حضرت امام رضا(ع) کنند (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ۳۲۸). شاه عباس علاوه بر هدف تامین آب شرب ساکنان و زائران از این نعمت الهی برای تزیین و زیبایی‌های حریم و شهر هم بهره برد. به همین منظور، دستور داد تا خیابانی از غرب به شرق حرم بکشند که از وسط صحن رضوی عبور می‌کرد. در نتیجه این اقدام، یک تقسیم‌بندی کالبدی جدیدی به ساختار شهر مشهد به طور کل و حرم مطهر به طور خاص اضافه شد و آن بالا خیابان و پایین خیابان بود که بسیار مورد استقبال واقع شد. علاوه بر آن که همین آب جاری زیبایی خاصی به این مجموعه معنوی داده بود، به دستور شاه در حاشیه این نهر، درختان متعددی کاشتند که زیبایی آن را دوچندان کرده بود (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ۳۲۸).

معلوم است که احداث خیابان به نسبت وسیع و مستقیم در گذشته مرسوم نبود و شهرها با کوچه‌های باریک و دیوارهای بلند و پر پیچ و خم ساخته می‌شدند تا مانع تحرک سپاه دشمن و به‌ویژه سواره نظام و توپخانه شود. اقدام جسورانه شاه عباس در احداث خیابان وسیع و درختکاری در اطراف آن و با طول تقریبی ۳ کیلومتر، ابتکاری بدیع بوده و چهره کالبدی شهر را دگرگون کرد (سیدی، ۱۳۸۷، ۵۰-۵۱). شرایطی که نشان می‌داد تا حدی امنیت شهر نیز تضمین شده‌است و نگرانی خاصی در این زمینه احساس نمی‌شده‌است. در مجموع، شاه عباس علی‌رغم تخریب برخی از بناهای دوره تیموری تمام تلاش خود را به انجام رساند تا ساختار کلی شهر به هم نریزد. شاه عباس، از اصول هندسی و تناسبات طلایی و نمای بدنه‌ها در توسعه صحن عتیق بهره‌برداری نمود. او تلاش کرد با ایجاد مسیر سبز و فضای باز در بافت متراکم پیرامون حرم، این مجموعه را شاخص کند. در بعد اجتماعی با ایجاد مفهوم منطقه‌بندی شهری، با ایجاد دو منطقه بالا و پایین از طریق شکل‌گیری بالا و پایین خیابان، حادث گردید.

از جمله سیاست‌های خاص شاه عباس به عنوان فردی که می‌توان اوج رونق اقتصادی مشهد و امنیت راه‌ها و جاده‌های آن را منسوب به او دانست، ساخت کاروانسراهای بسیار در بین راه‌های تجاری و توسعه و گسترش راه‌های ارتباطی میان شهرهای مهم و پرجمعیت بود که باعث رونق اقتصادی شهرها می‌شد و در کنار این‌ها در جهت رونق اقتصادی مشهد، شاه‌راهی میان شهرهای اصفهان، مشهد و هرات تأسیس کرد که نقش مهمی در گسترش تجارت و به‌دنبال آن توسعه شهر داشت (کیانی، ۱۳۷۴: ۶۲۷). برخی تعداد کاروانسراهای مشهد در زمان شاه عباس را بیست و پنج کاروانسرا عنوان داشته‌اند که دایر بوده و عماراتی نیکو و وسیع داشته‌اند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲۹).

با همه تلاش شاه عباس برای خلق تحولات کالبدی و اجتماعی در شهر، اقدامات او بیشتر معطوف به امکان زیارتی و مذهبی بود. به طوری که او وقتی از تعمیر و تجهیز فضاهای مربوط به حرم مطهر فارغ شد، به زیارتگاه‌های دیگر مشهد پرداخت. یکی از مهمترین آنها تعمیر و نوسازی آرامگاه خواجه ربیع در یک فرسخی شمال مشهد بود. وی دستور داد که ساختمان این بقعه و بارگاه نیز به طرز زیبا و با شکوه طراحی و بازسازی گردد (ترکمان، ۱۳۷۷، ۱۴۰۹). در کنار این اقدامات، احداث آرامگاه شیخ محمد مومن استرآبادی که به خاطر رنگ فیروزه‌ای متمایل به سبز کاشی‌های بقعه، به گنبد سبز شهرت یافته‌است، از فرامین شاه عباس بود. البته اتمام این بنا در زمان حیات شاه عباس به نتیجه نهایی نرسید، اما بعد از مرگ این شاه، به سر و سامانی دقیق رسید. واضح است که اقدامات شاه عباس به همین موارد محدود نشده و او دستور به ساختن گنبد الله وردی‌خان، گنبد حاتم‌خان، آرامگاه شیخ بهایی، مسجد محراب‌خان و ... داد که بسیاری از آنها بعد از مرگ شاه صفوی به سرانجام رسید و تا به امروز نیز استوار و پا برجا به نظر می‌رسند.

۵. تاثیر اقدامات شاه عباس در ساختار کلی مشهد

همان طور که بیان شد، پیدایش و گسترش و توسعه مشهد، وابستگی تام و تمامی به وجود آرامگاه امام رضا(ع) داشته و دارد. البته که در این میان، برخی از پارامترها این توسعه را تسهیل نموده‌است. یکی از این عوامل، زمینه‌های مناسب طبیعی و جغرافیایی می‌باشد که در همه شهرها و سکونتگاه‌های بزرگ نقش و اثر مهمی دارند. اما پارامتر مهم دیگر، وجود فرمانروایان علاقمند و هوشمند و انگیزه‌های مهم سیاسی، مذهبی و اقتصادی می‌باشد که شرط کافی برای این امر تلقی می‌شوند. همان طور که عنوان شد، این عوامل همگی در مشهد مهیا و در دسترس بود. همین شرایط باعث شد که شهر مشهد که تا آن زمان آبادی چندان مشهوری نبود، به یکباره اهمیت و جایگاهی بیشتری پیدا نماید. این تلاش و جدیت به قدری بود که مشهد در دوره‌های بعدی قابلیت تبدیل شدن به پایتخت را پیدا نمود و البته سلاطین بعدی در آبادی و عمران آن به جد کوشیدند. این شرایط وقتی باورپذیرتر خواهد شد که بدانیم در اواخر عصر تیموری، مشهد به عنوان یک مرکز مهم مذهبی و سیاسی سرآمد شهرهای ایران به حساب آمده و دارای برج و بارو و بازار و کاروانسراهای متعدد بود (قصایبان، ۱۳۷۷، ۱۷۰).

پرواضح است که اگر در مشهد حداقل‌ها موجود نبود، دولتمردان صفوی قادر نبودند که مشهد را به آن سرعت به جلوه و جلال موصوف برسانند. اما آنچه مشخص و معین است آن که مجموعه این اقدامات با تاکید و توجه صفویان بود که در دسترس عموم مسافران و مجاوران قرار گرفت. در حقیقت، پس از ظهور صفویان و توجه شاهان صفوی به این شهر، مهمترین و اساسی‌ترین ضرورت‌های توسعه و گسترش شهر، امنیت بود که تا قبل از آن، چنین سطحی از آرامش و امنیت هرگز به دست نیامده بود. چرا که از قدیم گفته‌اند که سرمایه در سرزمین ناآرام هرگز باقی نمی‌ماند. زمانی هم که سرمایه در دسترس نباشد، هیچ اقدام عمرانی و اجتماعی به سرانجام نخواهد رسید. ولی شاهان صفوی به خصوص شاه عباس که به این امر واقف بود، همه تلاش خود را به خرج داد تا به این هدف مهم و اساسی دسترسی پیدا نماید و در نهایت هم به آن دست پیدا نمود. شاهد این مدعا آن است که جهانگردان اروپایی کاملاً به این امر معترف بوده و در کتب و نوشته‌های خود بدان اشاره کرده‌اند (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲، ۹۸). بی‌تردید در بستر امنیت، توسعه و پیشرفت رخ می‌نماید و از این رو شکوفایی کشور در دوره صفویه را باید حاصل این امنیت دانست، امنیتی که رشد و شکوفایی اقتصادی و تجاری و افزایش جمعیت را به همراه آورد و در سایه تدبیر سلاطین صفوی، ایران به عنوان کشوری ثروتمند و تاثیرگذار در عرصه جهانی خودنمایی کرد. البته بارزترین شرایط در زمانی به وقوع پیوست که شاه عباس، زمام حکومت را به دست گرفت. با روی کار آمدن شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق.)، تحولات مورد اشاره عظیم‌تر گردید. شاه عباس که به شهادت تاریخ قدرتمندترین حاکم سلسله صفوی بود، اعتبارات اندک موجود را به شکل مبتکرانه‌ای تخصیص داد تا بخش خصوصی را هم به تحرک وادار نماید. مجموعه اقدامات صورت گرفته نه تنها تسلط خارجی‌ها و دست اقوام غارت‌گر (ازبکان در سال ۱۰۰۶ ق.) را از این شهر کوتاه نمود، بلکه، شرایط را برای هر نوع اقدام عمرانی و اقتصادی فراهم نمود. به همین دلیل، در این دوره، شاه عباس اقدامات متعدد و گسترده‌ای برای توسعه شهر در دستور کار قرار داد. چنان که بر اثر تلاش بسیار وی، این شهر مذهبی به عنوان زیارتگاه نخست شیعیان ایران و مرکز مهم اقتصادی و سیاسی شمال شرق کشور مطرح و به تبع آن به عنوان شهری تاثیرگذار، ممتاز و توسعه یافته، خود را در سپهر سیاست ایران، جلوه‌گر نمود.

در سال‌های شکوه و رونق صفویان و در زمان شاه‌عباس اول، امنیت شهر مشهد بسیار محسوس بود، چنان که از سال ۱۰۰۷ ق. که این شهر بار دیگر از دست ازبکان خارج شد و در اختیار صفویان قرار گرفت تا پایان دوره شاه عباس (۱۰۳۸ ق.) هیچ گزارشی از هجوم یا ناامنی در شهر در دسترس نمی‌باشد. در پی این امنیت بود که شهر مشهد علاوه بر مرکزیت مذهبی، به مرکزیت تجاری، صنعتی و اقتصادی نیز دست یافت (حسینی، ۱۳۸۷، ۹۳-۱۱۶). البته گروهی عوامل دیگری را هم در این زمینه موثر قلمداد کرده‌اند. به عنوان نمونه، مورخ عصر قاجار، انتقال مرکزیت خراسان از هرات به مشهد را در آغاز دوره صفویه مطرح کرده‌است (اعتماد

السلطنه، ۱۳۶۲، ۳۱). این در حالی است که این انتقال را نویسنده‌ای دیگر به اواسط قرن دهم قمری مربوط می‌داند و آن زمانی است که هرات استقلال مالی خود را از دست داد و تحت نظر حاکم مشهد قرار گرفت (قدیانی، ۱۳۸۴، ۱۲۹). به هر حال، حضور شاه عباس در هرات تا قبل از به قدرت رسیدن، نشانه مرکزیت داشتن هرات بوده و بنابراین مرکزیت مشهد در دوره پادشاهی شاه مذکور رخ داده است. روشن است که مرکزیت یافتن این شهر علاوه بر برقراری نظم و امنیت برای استقرار نهادهای حکومتی، سبب تحولات مهمی از جمله افزایش جمعیت و ایجاد ادارات دولتی و همچنین رشد و توسعه فیزیکی شهر شده است. بخش‌هایی از این مصادیق در بخش مربوط به ساخت خیابان‌های عریص و مستقیم مطرح گردید.

مشهد به واسطه آن که پذیرای تعداد زیادی از زائران رضوی بود، یکی از مراکز مهم صنعتی و کشاورزی عصر صفویان هم به شمار می‌آمد. در واقع، این شهر شمار زیادی از جمله کارگاه‌های مختلف صنعتی به خصوص نساجی، فلزکاری، اسلحه‌سازی و لوازم جنگی دیگری را در خود جای داده بود. اسنادی هم در دست است که نشان می‌دهد، مشهد طی این دوره، از مراکز عمده سفالگری، به خصوص در تولید سفال چینی به سبک ایرانی هم به شمار می‌رفت (حسینی، ۱۳۸۷، ۹۳ - ۱۱۶). افزایش مراکز صنعتی و تولیدی، در کنار اقدامات عمرانی متعدد و برقراری امنیت، افزایش جمعیت ساکن و زائر را هم به شدت تحت تاثیر قرار داد. در عین حال، باید به این نکته هم اشاره کرد که ورود برخی از مهاجران به مشهد، ناشی از تاثیرات سوء برخی از اقداماتی بود که به منظور توسعه شهر به انجام رسیده بود. به عنوان نمونه، انتقال آب چشمه گیلان به مشهد، باعث شد که شمار زیادی از روستائینی که از این منبع آبی برای کشت و کار و دامداری استفاده می‌کردند، منبع تامین معاش خود را از دست بدهند و به مشهد مهاجرت نمایند (بارتولد، ۱۳۵۸، ۱۳۲). با این وجود، سند و مدرکی که نشان دهد که جمعیت شهر در این دوره به چه میزان بوده و با چه سرعتی در حال رشد بوده است، در اختیار نیست. البته از میان گزارش‌های پراکنده‌ای که در باره تعداد خانه‌ها و تخمین جمعیت مشهد در اواخر دوره صفویه و اوایل افشاری در دست است، مشخص می‌گردد که مشهد به نسبت شهرها و آبادی‌های آن دوران، از جمعیت قابل ملاحظه‌ای برخوردار بوده است. به عنوان نمونه در یکی از همین گزارش‌ها، عنوان شده است که تعداد خانه‌ها و مسکن موجود در مشهد ۶۰ هزار و شمار جمعیت آن ۳۰۰ هزار است (کیانی، ۱۳۷۴، ۶۲۷). نظر به این که تعداد جمعیت شهر مشهد در اولین سرشماری رسمی ایران در سال ۱۳۳۵، حدود ۲۴۰ هزار نفر عنوان شده است، دقت این آمار چندان زیاد نمی‌باشد، اما از بزرگی این عدد می‌توان پی‌برد که شواهد و قراین به قدری بوده است که نویسنده را متقاعد ساخته است چنین عددی را ذکر نماید. حتی اگر این عدد را نتوان پذیرفت، همین که این شهر توسط نادر شاه افشار به پایتختی برگزیده شده است، نشان می‌دهد که شمار جمعیت و زیرساخت‌های آن اگر نگوئیم در حد و شمار اصفهان بوده است، حداقل تناسبی با آن شکوه و جلال داشته است که بتواند عنوان پایتختی ایران را یدک بکشد. با توجه به شرح بیان شده، صرفاً برای این که تحولات جمعیتی شهر مشهد در دوره صفویه و به خصوص شاه عباس، بهتر مشخص گردد، تحولات جمعیتی شهر مشهد از سال ۶۱۰ تا ۱۳۳۵ شمسی در جدول ۱، ارائه شده است.

جدول ۱. تغییرات جمعیت شهر مشهد از ابتدا تا اولین سرشماری رسمی در سال ۱۳۳۵.

سال (شمسی)	خانوار	جمعیت	منبع	توضیحات
۶۱۰	۲۰۰	۲۰۰۰	سفرنامه‌ها	برآوردی
۷۵۰	۳۰۰	۳۰۰۰	سفرنامه‌ها	برآوردی
۱۰۰۷	۵۰۰	۵۰۰۰	سفرنامه‌ها	برآوردی
۱۱۷۴	۳۰۰	۳۰۰۰	شاهرخ	برآوردی
۱۱۷۹	۲۰۰	۶۰۰۰	ملکم	برآوردی
۱۱۸۰	۲۰۰	۶۰۰۰	بیت	برآوردی
۱۲۰۳	۵۰۰	۵۰۰۰	کینز	برآوردی
۱۲۴۶	۱۱۰۸۸	۵۵۰۰۰	مدیران محلی	سرشماری

۱۲۵۷	۷۶۶۷	۵۷۲۸۷	دولت مرکزی	سرشماری
۱۲۶۱	۵۰۰۰	۴۵۰۰۰	صنایع الدوله	برآوردی
۱۲۶۹	۵۰۰۰	۵۰۰۰۰	کرزن	برآوردی
۱۳۰۷	۱۳۰۰۰	۱۳۰۰۰۰	مدیران محلی	سرشماری
۱۳۱۲	۱۵۰۰۰	۱۵۰۰۰۰	مدیران محلی	سرشماری
۱۳۲۵	۸۰۰۰	۸۰۰۰۰	رنه	برآوردی
۱۳۳۵	۵۴۲۱۹	۲۴۰۰۰۰	دولت مرکزی	سرشماری سراسری

به طور قطع و یقین، با اقدامات عمرانی و حرکات نمادین و آیینی شاه عباس و سایر شاهان این سلسله، اقبال زائران و مسافران به سوی مشهد به شدت افزایش یافته بود. در واقع، سیاست کلی صفویان و توجه ویژه کارگزاران دولتی و شخص شاه به مشهد، تاثیرات بسیاری در افزایش ورود زائران به این شهر داشت. عواملی که می‌تواند این ادعا را تایید نماید عبارتند از تشویق مردم به زیارت آرامگاه امام رضا (ع)، افزایش عوارض گمرکی خروج از کشور زائران ایرانی برای اماکن مقدس عراق و حجاز (کروسینسکی، ۱۳۶۳، ۲۵) و آماده سازی زیرساخت‌های جا به جایی و تامین امنیت و ... البته اسناد و مدارک پراکنده‌ای هم در دست است که نشان می‌دهد برخی از بازسازی‌ها و توسعه‌ها اساساً به خاطر افزایش شمار و ازدحام زائرین بوده‌است. به عنوان نمونه، در یکی از همین منابع بیان شده‌است که به دلیل افزایش بیش از حد زوار و عدم گنجایش صحن، شاه دستور داد تا صحن عتیق در سال ۱۰۱۶ ق. مورد بازسازی قرار گرفته و ابعاد آن بسیار افزایش پیدا نماید (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ۲۱۸).

شاید بتوان گفت که بزرگ‌ترین تحولی که در ارتباط با مشهد در دوره شاه عباس برای مشهد اتفاق افتاد آن بود که این شهر در مسیر بازرگانی و تبادلات سایر مراکز اصلی کشور و حتی خارج قرار گرفت. در واقع، راهی که به دستور شاه عباس بین اصفهان، مشهد و هرات ایجاد شد (زنکنه، ۱۳۸۶، ۳۴)، این تحول عظیم را رقم زد. به گفته تاورنیه، بیشتر بازرگانان از مسیر مشهد و هرات می‌گذشتند (تاورنیه، بی‌تا، ۶۹۵). این اظهار نظر نشان می‌دهد که از آن زمان به بعد، تجار و کالاهای تجاری به ناچار از شهر مشهد عبور کرده و یا در آن مبادله می‌شدند؛ چرا که در آن زمان، مشهد به دروازه ورودی از سمت شرق ایران تبدیل شده بود. در حقیقت، تغییر راههای بازرگانی در این زمان، نتیجه گسترش روابط بازرگانی ایران و چین و شکوفایی جاده ابریشم بود و مشهد که موقعیت مناسبی نسبت به چین و شهرهایی چون هرات و قندهار در شرق و بلخ و سمرقند در شمال خود داشت، به عنوان دروازه ارتباطی با سرزمین‌های مجاور (افغانستان، آسیای میانه، چین و شمال هندوستان) تلقی می‌شد (حسینی، ۱۳۸۷، ۹۳-۱۱۶).

نتیجه‌گیری

شهر مقدس مشهد در دوره حکومت شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق.) به شکل گسترده‌ای توسعه یافت. سیاست‌های مذهبی، اقتصادی و سیاسی شاه عباس، سبب ایجاد انگیزه لازم جهت تلاش برای آبادانی و عمران این شهر بود. ادعاهای مذهبی شاه و تقابل و نزاع پیوسته با دولت عثمانی و تلاش برای ممانعت از خروج مسکوکات از ایران به سمت اماکن مقدس شیعی و اسلامی در عراق و حجاز که تا سال ۱۰۳۲ ق. در اختیار عثمانی بود، شاه و دولتمردان صفوی را بر آن داشت تا با توجه ویژه به حرم مطهر رضوی و مشهد مقدس، این شهر را به مکانی مذهبی و زیارتی باشکوه و شایسته برای جلب زائران و مسافران تبدیل کرده و همچنین خلأ نرفتن زائران به عراق و عربستان را جبران نمایند.

توسعه فضای صحن عتیق، احداث ایوان شمالی، احداث ایوان‌ها و رواق‌ها، طلاکاری گنبد مطهر رضوی، تاسیس کتابخانه، ساماندهی اداره آستان قدس رضوی، وقف اموال و زمین برای حرم مطهر، انتقال آب چشمه گیلان به مشهد و احداث خیابانی از

غرب به شرق حرم مطهر (بالا خیابان و پایین خیابان)، تامین امنیت و آسایش برای زائران، سفرهای متعدد و از جمله سفر پیاده از اصفهان به مشهد، دادن عنوان مشهدی به زائران امام رضا (ع) و... از جمله اقدامات عمرانی و فرهنگی قابل توجه و تاثیرگذار شاه عباس اول بود.

اقدامات شاه صفوی، افزایش جمعیت ساکنان و ورود زائران را در پی داشت و مشهد را به عنوان نخستین مکان زیارتی ایران مطرح کرد. همچنین تلاش‌های وی، موجب انتقال مرکزیت سیاسی از هرات به مشهد در خراسان شد و به علاوه با تغییر راه‌های بازرگانی، مشهد به عنوان دروازه ارتباطات بازرگانی با افغانستان، آسیای میانه و چین و شمال هند مطرح شد و در نهایت می‌توان گفت در دوره شاه عباس اول، مشهد، علاوه بر مرکزیت سیاسی و اقتصادی و تجاری شمال شرق و نخستین مرکز مذهبی و زیارتی ایران، به عنوان شهری توسعه یافته و شکوهمند ظهور کرد.

سیاست شاه عباس در قبال مشهد، به‌طور منظم و آگاهانه دنبال می‌شد و با گسترش قدرت او همراه بود. اقدامات او در سه مرحله صورت گرفت؛ بازپس‌گیری خراسان در ۱۰۰۶ ق/ ۱۵۹۸ م که مشهد و هرات را به طور دائم به قلمرو صفویان الحاق کرد؛ سفر معروف او با پای پیاده به مشهد سه سال بعد در ۱۰۱۰ ق/ ۱۶۰۱ م؛ و بازسازی بنای حرم در یک دهه بعد در قالب معماری و طرح شهری که با آرمان‌های امپراتوری صفویان همخوانی داشت. پس از مرگ عبدالله خان ازبک در ۱۰۰۶ ق.، شاه عباس فرصت طلایی برای بازپس‌گیری مشهد پیدا کرد.

در جمع‌بندی نهایی می‌توان عنوان نمود که شاه عباس برخلاف زمانداران قبل و بعد از خود، در مداخلاتی که در شهر مشهد به انجام رساند، ابعاد مختلف موضوع را مدنظر داشته و به همین دلیل، نتایج نهایی به نفع مردم مشهد به طور خاص و کل کشور برای عام بوده‌است. وی با ایجاد مسیر ارتباطی قوی، دسترسی به حرم مطهر را از طریق احداث خیابان ممکن ساخت. او علی‌رغم تخریب برخی از بناهای دوره تیموری تمام تلاش خود را به انجام رساند تا ساختار کلی شهر به هم نریزد. شاه عباس، از اصول هندسی و تناسبات طلایی و نمای بدنه‌ها در توسعه صحن عتیق بهره‌برداری نمود. او تلاش کرد با ایجاد مسیر سبز و فضای باز در بافت متراکم پیرامون حرم، این مجموعه را شاخص کند. در بعد اجتماعی با ایجاد مفهوم منطقه‌بندی شهری، با ایجاد دو منطقه بالا و پایین از طریق شکل‌گیری بالا و پایین خیابان، حادث گردید. به لحاظ مفهومی این مقولات شاخص‌تر از بقیه بود: تداعی مفاهیم اعتقادی در کالبد آرمان شهری صفوی؛ خلق نمادهای هویت‌دهنده به شهر و ایجاد حس مکان از این طریق؛ القای امنیت کافی از طریق احداث خیابان‌های مستقیم و عرض؛ تجسم بخشیدن به ویژگی‌های بهشت جاویدان در کالبد چهار باغ با درختان و جوی آب؛ تشخیص بخشیدن، خودنمایی و برجسته‌سازی مجموعه حرم مطهر از طریق تقویت پرسپکتیو و هدایت دید از طریق خیابان‌های مستقیم و

منابع

۱. ابن حوقل (۱۳۴۵)، *صورة الارض*، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۲. احتشام کاپانیان، محمد (۱۳۵۴)، *شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس*، مشهد: آستان قدس رضوی.
۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۲)، *مطلع‌الشمس*، به‌اهتمام تیمور برهان لیمودهی، تهران: انتشارات فرهنگسرا.
۴. افوشته‌ای نطنزی، محمودبن هدایت‌الله (۱۳۵۰)، *نقاوه الاثار فی ذکر الاخیار*، به‌اهتمام، احسان اشراقی، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۵. اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۷۵)، *تاریخ ایران*، تهران: انتشارات خیام.
۶. اوکتایی، عبدالعلی (۱۳۴۰)، *تاریخ کتابخانه آستان قدس*، نامه *آستان قدس*، ۷، ۵۵-۵۹.
۷. ایزدی، حسین، (۱۳۹۱)، *شاهان صفوی و زیارت، شیعه‌شناسی*، ۱۰ (۳۹)، ۱۳۱-۱۵۲.

۸. بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۵۸)، *تذکره جغرافیای تاریخی ایران*، ترجمه حمزه سردادور، تهران: انتشارات توس.
۹. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۶۲)، *سیاست و اقتصاد در عصر صفوی*، تهران: انتشارات صفی علیشاه.
۱۰. ترکمان، اسکندربیگ منشی (۱۳۸۲/۱۳۳۵)، *عالم آرای عباسی*، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۱. حسینی، سیدهاشم (۱۳۸۷)، *بررسی عوامل اعتلا و توسعه شهر مقدس مشهد طی دوره صفویه*، مجله فرهنگ، ویژه تاریخ، ۶۷، ۹۳-۱۱۶.
۱۲. خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۸۰)، *تاریخ حبیب‌السیر*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: خیام.
۱۳. دولتشاه سمرقندی (بی تا)، *تاریخ دولتشاه سمرقندی*، تصحیح ادوارد براون، به کوشش محمد عباسی، تهران: انتشارات بارانی.
۱۴. زنگنه، ابراهیم (۱۳۸۶)، *تاریخ مشهد بزرگ*، مشهد: انتشارات خاطره.
۱۵. سلطانزاده، حسین (۱۳۶۴)، *تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تاسیس دارالفنون*، تهران: نشر آگاه.
۱۶. سیدی، مهدی (۱۳۷۸)، *تاریخ مشهد از آغاز تا مشروطه*، تهران: انتشارات جامی.
۱۷. سیوری، راجر (۱۳۷۹)، *ایران عصر صفوی*، ترجمه، کامبیز عزیزی، تهران: انتشارات نشر مرکز.
۱۸. شاردن، ژان (۱۳۷۵)، *سفرنامه شاردن*، ترجمه اقبال نعیمی، تهران: انتشارات توس.
۱۹. طاهرینیا، بهروز (۱۳۷۹)، *مشهد از نگاه سیاحان*، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۲۰. طلایی، زهرا (۱۳۹۷)، *سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام رضا(ع)*، پژوهشهای تاریخی، ۳۷، ۱۲۹-۱۵۲.
۲۱. عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱) *تاریخ آستان قدس رضوی*، تهران: عطارد.
۲۲. فاضل بسطامی، کاوه (۱۳۹۳)، *فردوس التواریخ*، تصحیح و تحقیق، سید حمید سیدی، غلامرضا پرنده، ابراهیم عرب‌پور، مشهد: بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی.
۲۳. فلسفی، نصرالله (۱۳۷۷)، *زندگانی شاه عباس اول*، تهران: انتشارات علمی.
۲۴. قاضی احمد، شرف‌الدین الحسین الحسینی القمی (۱۳۵۹)، *خلاصه التواریخ*، تصحیح احسان اشراقی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۵. قدیانی، عباس (۱۳۸۴)، *تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره صفویه*، تهران: انتشارات فرهنگ مکتوب.
۲۶. قزوینی، محمد (۱۳۳۲)، *بیست مقاله*، تهران: ابن سینا.
۲۷. قصابیان، محمدرضا (۱۳۷۷)، *تاریخ مشهد (از پیدایش تا آغاز دوره افشاریه)*، مشهد: انتشارات انصار.
۲۸. کروسینسکی، یوداش تادیوش (۱۳۶۳)، *سفرنامه*، مترجم: عبدالرزاق دنبلی، مقدمه و تصحیح، دکتر مریم میراحمدی، تهران: انتشارات توس.
۲۹. کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۴)، *پایتخت‌های ایران*، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
۳۰. مدرس رضوی، محمد تقی (۱۳۷۸)، *سال شمار وقایع مشهد در قرنهای پنجم تا سیزدهم*، مشهد: بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی.
۳۱. مقدسی، ابوعبدالله محمدبن‌احمد (۱۳۶۱)، *احسن‌التقاسیم فی معرفه‌الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

۳۲. منجم یزدی، ملاجلال‌الدین محمد (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال، (چاپ اول)، به کوشش سیف الله وحیدنیا، تهران: انتشارات وحید.
۳۳. نوایی، عبدالحسین و غفاری فرد، عباسعلی (۱۳۸۸)، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه (چاپ پنجم)، تهران: انتشارات سمت.